

SZŐLŐK A VÁROSBAN: SZŐLŐTERÜLETEK VÁLTOZÁSAI EGER ÉS PÉCS VÁROS TERÜLETÉN 1783–2018 KÖZÖTT

NÉMETH GERGŐ – BALOGH SZABOLCS – RÓZSA PÉTER – SÜTŐ LÁSZLÓ
– NOVÁK TIBOR JÓZSEF

VINEYARDS IN THE TOWN: CHANGES OF VINEYARD PLANTATIONS
IN THE URBAN AREA OF EGER AND PÉCS BETWEEN 1783 AND 2018

Abstract

The vineyard cadastre areas of the two cities were compared in this study, which shows up similar characteristics, and carry significant potential settlement opportunities. In both settlements the slopes of 200–250 meters above sea level, mostly 5–12%, carry the majority of the vineyards. However, while grape growing in Eger began on better plots, nowadays it has shifted towards the higher lying slopes. Another difference is that since the end of 20th century in Pécs, the vineyards above 350 m disappeared due to urbanization. In Eger, the loss mainly affected the valley slopes, their area above 350 m still reaches 9.2%. A more significant difference is the slope exposure. While in Pécs 89% of the vines cover the S-SE slopes, in Eger the distribution is completely even. While 17% of the vineyards in Pécs were planted first in the areas with the best slopes (above 17%), in Eger it remained 13.7%, more than 12 times more than in Pécs in terms of total area. If the trends continue, today's winemakers will aim not primarily at quantitative but at quality improvement, and according to the evidence of wine competitions, they are increasingly successful.

Looking at the total area of the vineyard, Eger, even opposite Pécs, had a dominant, monocultural use until the appearance of phylloxera. Due to the emergence of socialist heavy industry, Pécs lost its vineyards, which fell to less than 5% of the largest area in 1941. Although the decrease was not as great in Eger (it shrank to 41.4%), it still suffered a significant territorial loss. As we have seen, it reached its greatest extent earlier (1883), but by 1984 it was already over the crisis, and by 2018 it had started to slowly improve in quality and increase in quantity. In Eger, the character of the grape and wine region remained a defining and increasingly strong feature of the city's image, while in the case of Pécs, this function was rather relegated to the background.

Keywords: vineyards, urbanisation, functional change, spatial restructuring

Bevezetés

A szőlőterületek területi kiterjedésének és mintázatának változását a közép-európai térségben az elmúlt évszázadok során lezajlott folyamatok közül a mindenhol meghatározó filoxerajárvány és azt követő újratelepítés, valamint a mezőgazdaság gépesítéséből fakadó térbeli átrendeződés mellett a városi, urbanizált térségekben a lakó és vegyes városi funkciók terjeszkedése határozta meg, amely változó mértékben alakította át a városi és városkörnyéki szőlőterületek térbeli struktúráját. Tanulmányunkban két, a szocialista iparosításig hasonló tájtörténettel jellemezhető, hazai város Eger és Pécs közigazgatási területén belül vizsgáltuk a szőlőterületek kiterjedésének és mintázatának változását.

A két város számos elemében hasonló domborzati adottságokkal rendelkezik: a Mecsek, illetve a Bükk lábánál fekvő városok a mögöttes hegységek 500–600 m tengerszint feletti magasságáig (Eger: Nagy-Eged, 536 m, Pécs: 612 m) emelkedő lejtők derekáig húzódnak, átlagosan mintegy 153 m (Pécs) és 165 m (Eger) tengerszint feletti magasságban. Mindkét város dél-dél-nyugat felé nyitott, az Eger-patak, illetve a Pécsi-víz völgye köré települt városrészekkel, ahol a szőlőművelés már a kora középkortól a városszerkezet meghatározó elemévé vált. A mintegy 50 000 lakosú Eger és a 141 000 lakosú Pécs ese-

tében azonban eltérő népsűrűséggel (Eger: 533 fő/km² Pécs: 893 fő/km²) és eltérő város-fejlődési folyamatokkal szembesülhetünk, amely a szőlők sorsát eltérő módon befolyásolta. Mindkét településen a lakosság növekedése az 1980-90-es években elért csúcsot követően fogyadba csapott át, ugyanakkor a csaknem háromszoros méretű Pécs esetében a lakó-, kereskedelmi-ipari, gazdasági és egyéb városi funkciók lényeges térszerkezeti mértékű térszerkezeti átalakulást okozott, így a korábban mindkét városban meghatározó szőlőművelés, mint területhasználó eltérő mértékben maradt fenn és őrződött meg a városok területének művelési és funkcionális szerkezetében.

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk, hogy milyen közös vagy eltérő vonások figyelhetők meg a korábban szőlő- és bortermelés szempontjából is jelentős területek urbanizációja során? Milyen mértékben érintették a város terjeszkedése során átalakuló funkciók a korábbi szőlőterületeket, hogyan változott a szőlők kiterjedése, és milyen jellemző folyamatok figyelhetők meg a korábbi szőlők átalakulásában?

Anyag és módszer

Mindkét város közigazgatási határain belül azonosítottuk és lehatároltuk a szőlőműveléssel hasznosított területeket 1783 és 2018 között összesen hat eltérő időpontból származó térképi adatbázis alapján.

A szőlőparcellákat tartalmazó vektoros térinformatikai rétegeket vizuális interpretáció alkalmazásával, szabadkézi digitalizálással hoztuk létre az alábbi térképek felszínborítási, területhasználási adatai alapján:

- Első Katonai Felmérés 1783–1784 (1 : 28 800),
- Második Katonai Felmérés 1858–1859 (1 : 28 800),
- Harmadik Katonai Felmérés 1880 és 1883 (1 : 25 000),
- 1941-es Katonai Felmérés (1 : 25 000),
- 1980–1984-es EOTR topográfiai térkép (1 : 10 000),
- CORINE Land Cover adatbázis 2018 (1 : 100 000).

A legújabb felszínborítási adatokat az aktuális Google Maps 2024 márciusi felvételei alapján egészítettük ki. Vetületként az Egységes Országos Vetületet (EPSG: 23 700) állítottuk be. Az Első és a Második Katonai Felmérések szelvényei jelentős térbeli pontatlansággal rendelkeztek, melyet a georeferálás pontosításával igyekeztünk javítani, de így is szükség volt további manuális korrekcióra. A Harmadik és az 1941-es Katonai Felméréseknél a jelkulcs értelmezése okozott gondot, mert csak mintázatokkal különítették el a szőlőket, színekkel nem. A hibák kiküszöbölése miatt összevettük a többi térképpel, hogy könnyebben lokalizálhassuk a parcellákat. A 2018-as CORINE csak a 25 hektárt meghaladó foltokat ábrázolja, ezért a részletgazdagság növelése érdekében távérzékelési adatokkal egészítettük ki. A Google Maps aktuális műholdfelvételéről digitalizáltuk a nagyobb, összefüggő (3000 m² feletti) szőlőterületeket. Az egykori zártkertereket általában a „Komplex művelési rendszerek” kategóriájába sorolja a CLC adatbázis, melyet lehetne szőlőként is azonosítani, viszont Pécs esetében nem számoltuk bele, mert nagyrészt kertés, családi házakkal beépített övezetté alakultak át, ezért a tájhasználati változások számításánál „kert, udvar, egyéb mezőgazdasági terület” megnevezéssel láttuk el. A többi kategóriát is egyszerűsítettük, az erdőket és a beépített területeket is egy-egy csoportba vontuk össze.

A domborzati elemzés alapját az EOTR szelvények szintvonalaiából előállított, 10×10 méteres terepi felbontású digitális domborzati modell jelentette. Az ebből származó tematikus rétegeket (tengerszint feletti magasság, lejtőkitettség, lejtőkategória) az ArcGIS

beépített moduljaival (Slope, Aspect) hoztuk létre, majd újraosztályozást (reclassify) végeztünk. A tengerszint feletti magasság értékeit 50 méterenként növekvő kategóriákba soroltuk (100–150 m, 150–200 m stb.). A lejtőkíttettséget a 4 fő és 4 mellékgéjtáj szerint vizsgáltuk. A lejtőkategóriákat pedig az agronómiai gyakorlatban használt beosztással láttuk el (0–5%, 5–12%, 12–17%, 17–25%, >25%). Ezt követően kivágtuk az adott időkeresztmetszet szőlőterületeihez tartozó térbeli egységeket, amelyekből táblázatos formába exportáltuk a kapott adatokat.

Tájhasználat-történet

Pécs

Pécs szőlőkultúrája a Római Birodalomig nyúlik vissza. A Probus császár (276–282) uralkodása alatt érkező telepések a Mecsek vidékén is szőlőtelepítésbe kezdtek (MAJDÁN J. – PÁLFI J. 2008). Feljegyzések tanúsága szerint a Mons Aureus, vagyis Aranyhegy lejtőin zajlott a termelés. A népvándorlás és a Frank Birodalom alatt bizonyíthatóan fennmaradtak a város szőlőskertjei, ugyanis egy 890-ből származó okirat szerint Arnulf király megerősítette a salzburgi érsek jogait a pécsi szőlők birtoklására, adószedésre és telepítésre (MÉSZÁROS G. 2024).

A Honfoglalás után tovább folytatódott a gazdálkodás, mivel a magyarság ismerte a szőlőtermelés és a borkészítés technológiáját. Az Árpád-korban kiemelt jelentőséggel bírt ez a terület, melyről az 1015-ben Szent István által alapított pécsváradi apátság alapítólevele is említést tesz (GYÖRFFY GY. 1963; MAJDÁN J. – PÁLFI J. 2008). A történeti leírások alapján látható, hogy a későbbi évszázadokban is fontos szerepet töltött be a város életében ez az ágazat, például Oláh Miklós (1493–1568) pécsi kanonok, később esztergomi érsek említése szerint „termékeny földű és jó borban igen bővelkedő város” (OLÁH M. 1536).

A török hódoltság alatt a térség elnéptelenedett, azonban a megmaradt lakosság tovább folytatta a szőlőművelést. A korabeli adójegyzékek szerint az 1680-as években 137 ha szőlőt tartottak nyilván (SZABÓ P. Z. 1958; MAJDÁN J. – PÁLFI J. 2008).

A 18. század eleje kritikus időszak volt a pécsi szőlőkultúra történetében, mert a Rákóczi-szabadságharc, illetve az azt követő, ún. rácdúlás (SZITA L. 1976; BEZERÉDY et al. 1977) miatt 1715-re nagyjából 34 hektárra esett vissza a parcellák összterülete (ACSÁDY I. 1896). Ezt követően viszont nagy volumenű telepítés kezdődött, ezért az Első Katonai Felmérés (1783–1784) térképén már 1376 ha termőterületet figyelhetünk meg. 1780-ban Pécs szabad királyi városi rangot kapott, ezért a polgárok önrendelkezést nyertek a termelés és értékesítés felett (MAJDÁN J. – PÁLFI J. 2008), amely tovább erősítette a gyarapodást.

A Második Katonai Felmérés (1859) szelvényein közel 2000 ha szőlőként azonosított területet számolhatunk össze. Új telepítések történtek a várostól keletre (Fehér-hegy, Bánom-tető, Gesztenyés-dűlő), továbbá délre, a Baranyai-dombság lankáin (Postavölgy). A növekvő termelés és a prosperáló borkereskedelem hatására 1859-ben alakult meg Littke Lőrinc jóvoltából Pécsen a mai Magyarország területének első pezsgőgyára, ahol francia eljárással készítették az italokat (ROMVÁRY F. 2010).

A Harmadik Katonai Felmérés (1880) időszakában további bővülést láthatunk, ekkoriban 2291 ha szőlőültetvény volt a városban. Újhegyen délkeleti irányba, Málomban pedig észak felé terjeszkedtek a parcellák. A térképen még nem látható a filoxéra pusztítása, amely a felmérési munkálatok után következett be. 1887-ben észlelték Pécsen a kártevőt, amely néhány évtized alatt elpusztította a szőlők 98%-át (VÖRÖS A. 2001). A lakosság belekezdett az újratelepítésbe, ellenálló, amerikai alanyra oltott tőkét ültet-

tek, ezért 1913-ra a termőterület 1246 hektárra nőtt (MAJDÁN J. – PÁLFI J. 2008). A termelés gazdasági jelentősége viszont rohamosan csökkent, egyre inkább csak saját célra állítottak elő bort a pécsi polgárok. 1941-ben 2357 ha szőlőt láthatunk a térképen, amely a vizsgált időszak csúcsertékének számít. A következő évtizedekben a társadalmi és gazdasági szerkezetváltás miatt a szőlőkultúra hanyatlásnak indult, ugyanis a város életében az ipar és a bányászat vált meghatározóvá. 1984-ben a szőlők kiterjedése 1156 hektárra esett vissza. Szembetűnő a parcellák aprózódása, fragmentációja. Helyenként teljesen felszámolták őket a Karolina-külfejtés létrehozása, illetve a város terjeszkedése miatt.

Az 1990-es évektől kezdődő lakhatási válság hatására sokan az egykori zártkerti ingatlanok beépítésével jutottak lakáshoz, ezért Pécs közigazgatási területéről szinte teljes egészében kiszorultak a termőhelyek. Napjainkban mindössze 93 hektáron zajlik a termelés, amely a Szőlészeti Kutatóintézet Szentmiklósi és Máriai telephelyére, továbbá egy, a város keleti területén fekvő ültetvényre, valamint néhány megmaradt házikerti parcellára korlátozódik. A drasztikus mértékű zsugorodás ellenére a szőlészeti szakmai munka tovább zajlik, ugyanis a Kutatóintézet több mint 1800 fajtaból álló génbankja Európában a 2., világszinten pedig a 6. legnagyobb létesítmény (TAKÁCS K. 2023).

Eger

Eger szőlőtermesztése államalapító királyunk, Szent István uralkodásáig, az Egri Egyházmegye megalapításáig vezethető vissza. A püspökök még a tatárjárás előtt hívtak szőlőtermesztésben és borkészítésben járatos vallon és német telepeseket, valamint cisztercita szerzeteseket, akik fejlettebb ismereteket és technikákat honosítottak meg (KRISTÓF I. et al. 2020). Betelepítésük oka, hogy a helyi püspökség és káptalan rendelkezhetett a bortizeddel (BODNÁR L. 2001). A szőlők tatárjárás utáni térfoglalását az is segítette, hogy a várépítéshez kivágott erdők helyét gyakran ültették be. Jelentőségét mutatja az egri káptalan 15. századi birtokkönyve, amelyben a szőlőhegyek megnevezését és a terméshozamokat is megadják (BAKÓ F. 1996). A XVI. századra a szőlőkultúra szinte minden más művelési formát kiszorított, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy az egri püspökség bevételeinek legnagyobb részét a bordézsma jelentette (BAKÓ F. 1996). Az intenzív borkereskedelem a többágú egri pincerendszer kialakításához vezetett (TÓTH A. et al. 2020). A Szerémség török kézre kerülése a szőlőművelés további fellendülését eredményezte. A szőlőtermesztés és borkészítés Eger török megszállása alatt is folytatódott, elsősorban azért, mert fontos adóbevételt jelentett számukra (TÓTH A. et al. 2020; BORBÉLY Z. – VÁCZY K.Z. 2023). Egyes vélemények szerint a vörösbor megjelenése is a török hódoltsághoz köthető (ANDRÁSFALVY B. 1957), ugyanakkor egyes történeti források arra engednek következtetni, hogy a vörösbort már a 15. században is termeltek Egerben (KLEB B. 1978).

A török alóli felszabadulást követően ismét a szőlőművelés vált a város gazdaságának legfontosabb tényezőjévé, lényegében monokultúra jött létre (TÓTH A. et al. 2020). Az ismét tulajdonossá váló püspökség – elsősorban Barkóczy Ferenc, majd Eszterházy Károly – modernizált feudális nagybirtokot alakított ki; az első vincellérek is ekkor kerültek alkalmazásba (BORBÉLY Z. – VÁCZY K.Z. 2023). A 18. században az egri bor az egész országban nagy elismertségnek örvendett. A püspöki szőlők 17%-a Nagy-Egeden terült el (SZILÁGYI R. et al. 2021). Ekkor mélyültek az egri külterületek, a hóstyák pincerendszerei (PETERCSÁK T. 2007). Az Első Katonai Felmérés (1784) térképei alapján az egri szőlők területe 3148 ha kiterjedésű volt. A 19. század első felének bortermelését stagnálás és területi csökkenés jellemezte. A Második Katonai Felmérés (1858) szerint a szőlőterület újra növekedett (3544 ha). A század második felében a termelés jelentős modernizálása

a polgári földtulajdonszerzés lehetővé válásának köszönhetően révén következett be. Több nagypolgári család (például a híres borász és borkereskedő Gröber familia) tevékenységének köszönhetően fellendült a minőségi bortermelés (BERECZ, A. 2020). A Harmadik Katonai Felmérés idejére – nem függetlenül a meginduló polgárosodástól – a szőlőterület a száz évvel korábbi kiterjedésre esett vissza (3169 ha).

Az Eger-patak völgyétől nyugatra eső földeket hívták „vízen inneni” a keletiek pedig „vízen túli résznek”. A minőséget mutatja, hogy a korabeli beosztás szerint 253 kat. hold I. osztályú minősítésű termőhelynek számított, köztük a Síkhegy, a Kis- és a Nagyalagonyás dűlő, valamint a Nagy-Eged. A monokultúras területhasználatot mutatja, hogy az összesen 10052 kat. hold (kb. 2400 ha) szőlő az összes megművelt terület 42%-át adta (SZILÁGYI R. et al. 2021).

A filoxéra 1883-ban ért Eger környékére. Bár 1886-ra minden egri dűlő fertőzötté vált, s a szőlők több mint 90%-a kipusztult (KOZÁRI J. 1982), de 1888-ban még a Nagy-Eged dűlőinek 40%-án találunk szőlőültetvényeket, míg a járvány végére csak 363 kat. hold maradt (SZILÁGYI R. et al. 2021). A járvány okozta szociális válság enyhítésére, a munkanélküliség csökkentésére új létesítmények, például a dohánygyár alapítására is sor került (BORBÉLY Z. – VÁCZY K. Z. 2023). A katasztrofális pusztítás és az új munkalehetőségek ellenére az egri gazdák mindent elkövettek a szőlőtermesztés megmentése érdekében, kihasználva „*A phylloxera által elpusztított szőlők felújításának előmozdítása tárgyában*” címet viselő 1896. évi V. törvénycikk adta lehetőségeket. A rekonstrukció részét képezte a városi szőlőtelep állami kezelésbe vétele, s egy vincellériskola létesítése is (KÁRBIN Á. 2013). Az intézmény az ott előállított oltványok és vesszők révén, melyeket a város lakosai kedvezményesen vásárolhattak meg, jelentős szerepet játszott a Eger szőlő- és bortermelésének rekonstrukciójában. Ettől kezdve lett jellemző, hogy az egyes fajtákat külön táblába telepítették (MÁTÉ A. 2003). Mindezek ellenére a szőlőterület a második világháború küszöbén nem érte el a filoxéra előtti kiterjedésének kétharmadát sem (2047 ha).

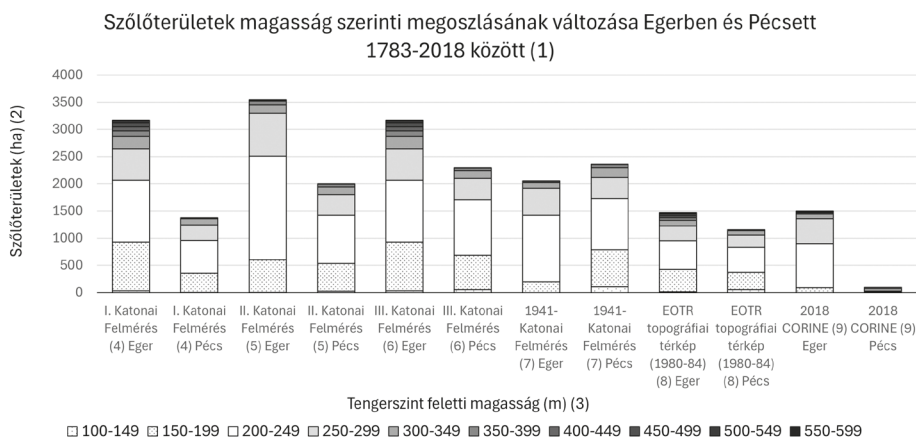
A II. világháborút követően, nem függetlenül a mezőgazdaság kollektivizálásától, a meginduló iparosítástól és a népességnövekedés miatt szükségessé vált beépítések miatt a szőlőterület tovább csökkent, kiterjedése a múlt század hetvenes éveire nem érte el a másfélezer hektárt (1467 ha). Ugyanakkor pozitív fejlemény volt, hogy az Ampelológiai Intézet bázisán 1949-ben létrehozott Szőlészeti Kutató Intézet egyik kísérleti telepét Egerben létesítették, amely ma az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemhez tartozik. Az azt követő évtizedekben azonban a szőlőművelés stabilizálódott, s 2018-ban Eger szőlői lényegében ugyanekkora területet foglaltak el (1489 ha). Különlegességét adja, hogy a vulkáni alapközetű dűlők mellett a Nagy-Eged szőlői mészalkotó alapközetben terülnek el (DOBOS A. et al. 2015).

A szőlők topográfiai helyzetének változásai

Pécs

A legtöbb szőlőparcella a 200–250 m magas területeken helyezkedett el a vizsgált időszak során. A klaszter részaránya kezdetben megközelítőleg állandó volt, a Harmadik Katonai Felmérés időszakáig 43,7–44,3% közötti tartományban mozgott, azonban ezt követően csökkenni kezdett. Meghatározó még a 150–200 m közötti sáv is, melynek részesedése 1941-ig 25,6%-ról 28,7%-ra emelkedett. Ugyanezen időszak során a 250–300 m-es zónában található ültetvények kiterjedése 20,4%-ról 16,6%-ra esett vissza.

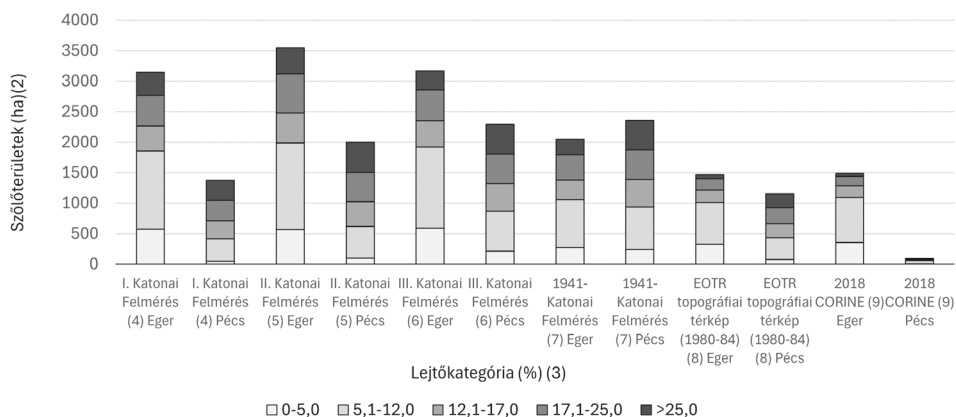
Ezzel szemben a 100–150 m-es sávban bővülést tapasztalhatunk, 0,4%-ról 4,6%-ra nőtt a parcellák aránya. A szőlőművelés fokozatosan az alacsonyabb térszínre felé tolódott, ugyanis a város terjeszkedésével a központhoz közeli domboldalakat fokozatosan beépítették. Ellentmondásosnak tűnhet a 350–400 m-es kategóriában jelentkező növekedés (1,4-ről 2,5%-ra). A folyamat magyarázata, hogy a 19. században a magasabban fekvő, a településtől távolabb eső hegyoldalakon is jellemző volt a telepítés. Ezután viszont már nem történt további bővülés ezeken a területeken. A 20. század második felében zajló nagy visszaesés következtében a magassági eloszlás is megváltozott. Az 1984-es térkép alapján a 150–200, a 300–350 és a 350–400 m-es klaszterekben is csökkenést figyelhetünk meg, mivel az újonnan beépített területek döntően itt helyezkedtek el (Rókus-domb, Csoronika, Havihegy, Újhegy), illetve a Karolina-külfejtés kialakítása is jelentős mértékben közrejátszott a térvésztesben. A 250–300 m közötti szőlők részeseződése 19,5%-ra, a 100–150 m közöttieké pedig 5,1%-ra nőtt, mert ezeket a zónákat kevésbé érintette a táj-átalakítás (1. ábra).

1. ábra A szőlőterületek magasságkategóriái szerinti megoszlásának változása 1783–2018 között Egerben és Pécsen
 Figure 1 Changes in distribution of vineyards according to their elevation above sea level in Eger and Pécs between 1783 and 2018 (1), Area covered by vineyards (ha) (2), Elevation above sea level (m) (3)

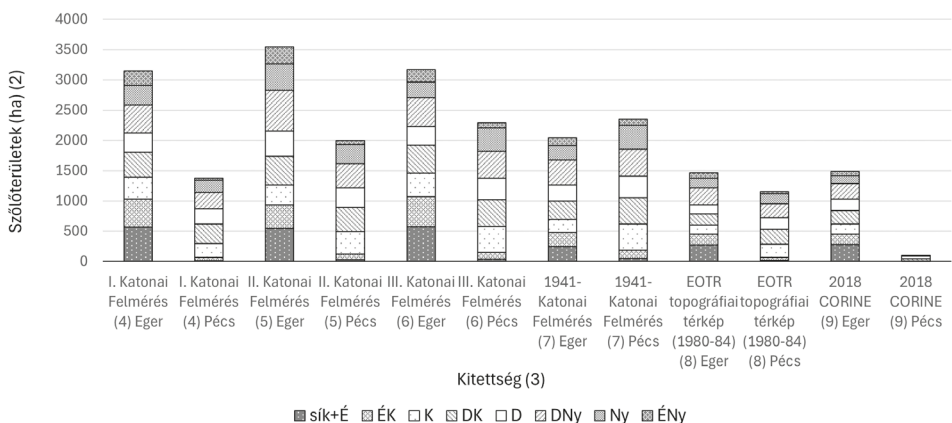
A lejtőkategóriák megoszlásánál szembejövő az 5–12%-os lejtők arányának szinte folyamatos bővülése, 1784 és 1984 között 26,6%-ról 30,6%-ra emelkedett a részeseződésük. A 17–25%-os és a 25%-ot meghaladó területek térfoglalása szintén magas, 20% feletti volt egészen 1984-ig, amely kedvezőnek tekinthető a szőlőtermesztés szempontjából. A síkságokon történő szőlőtelepítés 1941-ig volt jellemző (például a mai 6-os úttól délre fekvő térségben és a Postavölgy lankásabb részein), ezért a 0-5% közötti parcellák területe elérte a 10,3%-ot. Ezzel szemben a 12–17%-os lejtőkön visszahúzódás történt (2. ábra).

A lejtőkitejttség elemzése alapján látható, hogy a kutatási időszakban végig a délkeleti és délnyugati irányok voltak meghatározók, 20% körüli vagy azt meghaladó részeseződéssel. Ez az adottság kimondottan optimálisnak számít a szőlő termőhelyi igényeit tekintve. Az Első Katonai Felméréstől 1880-ig a keleties, továbbá 1941-ig a nyugatias fekvés aránya nőtt a délies kitejttségű, lakóövezetek kialakításával jobban érintett hegyoldalak rovására. Az északi, északnyugati és északkeleti lejtőkön általában nem volt jellemző a szőlőtermesztés, mivel ezek a város közvetlen környezetében amúgy sem fordulnak elő számottevő mértékben, azonban 1941-ig megfigyelhető egy fokozatos terjesz-

2. ábra A szőlőterületek lejtőkategóriánkénti megoszlásának változásai 1783–2018 között Egerben és Pécssett
 Figure 2 Changes in distribution of vineyards according to slope grade in Eger and Pécs between 1783 and 2018 (1), Area covered by vineyards (ha) (2), Sloping class (%) (3)

kedés, ugyanis a beépítettség növekedése miatt a gazdálkodók kedvezőtlenebb helyeken pótolták a kiesett termőterületeket. Észrevehető a nyugatias lejtők 1984-es időkeresztmetszetenél látható visszaesése, amely a külszíni bánya terjeszkedése miatt következett be (3. ábra).

3. ábra A szőlőterületek lejtőkitettség szerinti megoszlásának változásai 1783–2018 között Egerben és Pécssett
 Figure 3 Changes in distribution of vineyards according to their aspect categories in Eger and Pécs between 1783 and 2018 (1), Area covered by vineyards (ha) (2), Exposure (3) flat+N, NE, E, SE, S, SW, W, NW

Eger

A szőlőterületek zöme 200–250 m magasságban helyezkedik el, az idők során meglehetősen hullámzó részarányal. Alacsonyabb (30%) helyzetből indulva, a Második Katonai Felmérésnél és 1941-ben kiugró értéket ért el (54–60%), amely a rendszerváltás időszaka harmadára esett vissza, majd napjainkban (2018) ismét 50% fölé került (53%). Míg korábban a második legnagyobb aránnyal a 100–150 m közötti tszf. magasságú területek rendelkeztek (1784: 28%, 2018: 6,3%), addig ezt az előkelő helyezést mára a 250–300 m

tszf. területek vették át (18%-ról 31,2%-ra növe). Ez részben annak köszönhető, hogy a beépítés növekedése ugyan a város észak-déli irányú tengelye mentén történt, de az erre kifutó hegyoldalokon épült új lakónegyedek az alacsonyabban fekvő szőlőterületeket érintették (OLASZ A. 2010; CDC 2014). Napjainkra alig 3%-ra esett vissza a 350 m-nél magasabban fekvő szőlők aránya, de ezek ma hazánk egyik legmagasabbra húzódó dűlői (TÓTH A. et al. 2020). Itt már főként teraszos művelést alkalmaznak és manapság is vannak friss telepítések. A 250 m-nél magasabban fekvő területek a Nagy-Eged hegy dűlőhöz, az alacsonyabban húzódó területei a Nagy-Eged dűlőhöz tartoznak, végig a hegy délnyugati lejtőin.

Lejtőmeredekség tekintetében Egerben is az 5–12%-os lejtők adják a szőlők törzsterületét (2. ábra). Azonban itt részarányuk 1784-től 1941-ig stagnált (kb. 40%), majd a teljes szőlőterület csökkenése miatt nőtt ez az arány 46,6–49,6%-ra. A nagyüzemi termelés indukálta területi változás azzal járt, hogy a szőlők a hegyoldalak szoknyáján 0–5% lejtőszögű térszíneken is jelentősek maradtak (22–24%). Ekkoriban hagytak fel például több, a Nagy-Egedben magasabban fekvő neves dűlő is. A tömegtermelés minőségromláshoz vezetett, amely csak a rendszerváltás utáni újratelepítés során nyerte vissza rangját.

A 12–17% közötti lejtőkön a 1941-től eltekintve (15,7%) stagnált a szőlők aránya. A legjobb minőségű 17% feletti lejtőmeredekségű területeken is csak a nagyüzemi gazdálkodás elterjedése után esett vissza 1/3 alá a szőlőparcellák aránya, de 1984-ben már csak 17%-t, 2018-ban pedig 13,7%-ot ér el.

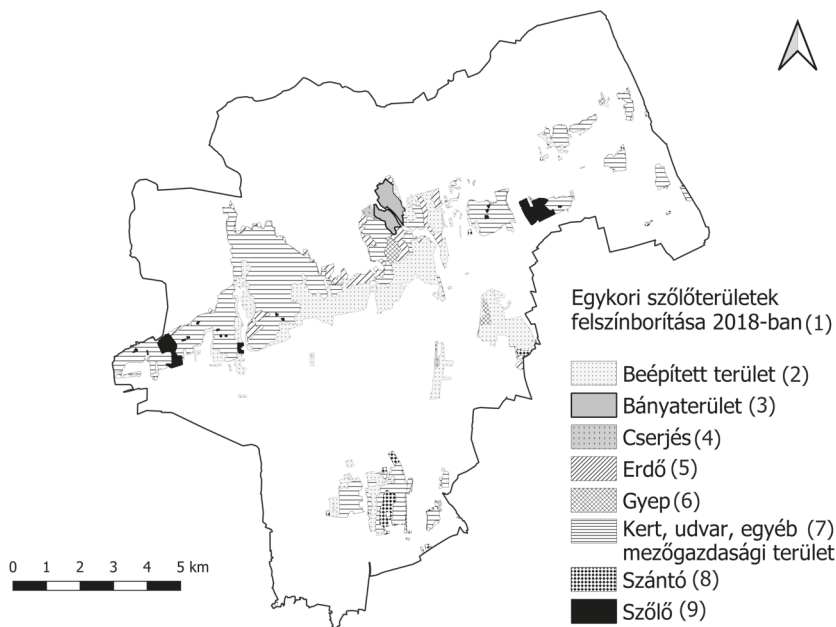
Érdekes, hogy a különböző lejtőkitettségi szőlőterületek aránya hasonló. Az Első Katonai Felmérés esetén a 8 fő égtáj esetén kb. egyenlő nagyságú (3–400 ha) területekkel számolhatunk. Különös módon éppen a délies lejtők részaránya az egyik legkisebb (9,9%). 1883-ra az arány kismértékben, de még inkább a délkeleti (13,4%), délnyugati (19,1%) és nyugati (12,3%) lejtők felé tolódott el, alkalmazkodva a hegyvonulatok és heglábfelsőszínek fő csapásirányához (3. ábra). A filoxéra utáni, majd a napjainkban történő újratelepítések során igyekeztek a jobb termőhelyi adottságú területeket bevonni a művelésbe, ezért a délies lejtők részaránya vált a legmagasabbá (1941: 48%; 2018: 46,9%).

Tájhasználat változás

Pécs

Az egykori szőlőterületek kiterjedése 2930,2 ha volt, amely napjainkra a töredékére, 93,7 hektárra (3,2%) csökkent. Ez az érték magában foglalja az összes vizsgált időszak bármelyikében szőlőként hasznosított területeket, amelyek azonban egyidejűleg sohasem voltak mind szőlőként hasznosítva, azaz a szőlők kiterjedése ezt az értéket egy-egy adott időszakban soha nem érte el.

A valaha szőlővel fedett területek aránya a város területének 17,9%-a, amelyeknek a helyét ma túlnyomóan a „kert, udvar, egyéb mezőgazdasági terület” kategória (1504,5 ha = 51,3%) vette át, mely nagyrészt az egykori zártkerteket foglalja magába (például Donátus, Deindol, Patacs). Számottevő mértékűvé vált a beépített területek (894,3 ha = 30,5%) aránya. Jelentős részük a Belvárostól északra, északkeletre helyezkedik el, továbbá Újhegyen is meghatározó mértékben vannak jelen (4. ábra). A korábbi szőlőparcellák 7,1%-a (208,7 ha) erdővé alakult át, többek között a Makár-hegy északi oldalán és a városszéli meredek, nehezen megközelíthető lejtőkön. A bányaterületek aránya 2,8%-ot tett ki (82,6 ha). A szántók 2,55%-ban (74,7 ha), a gyepek 1,72%-ban (50,5 ha), a cserjések pedig 0,73%-ban (21,3 ha) foglalták el az egykori termőterületek helyét (4. ábra).

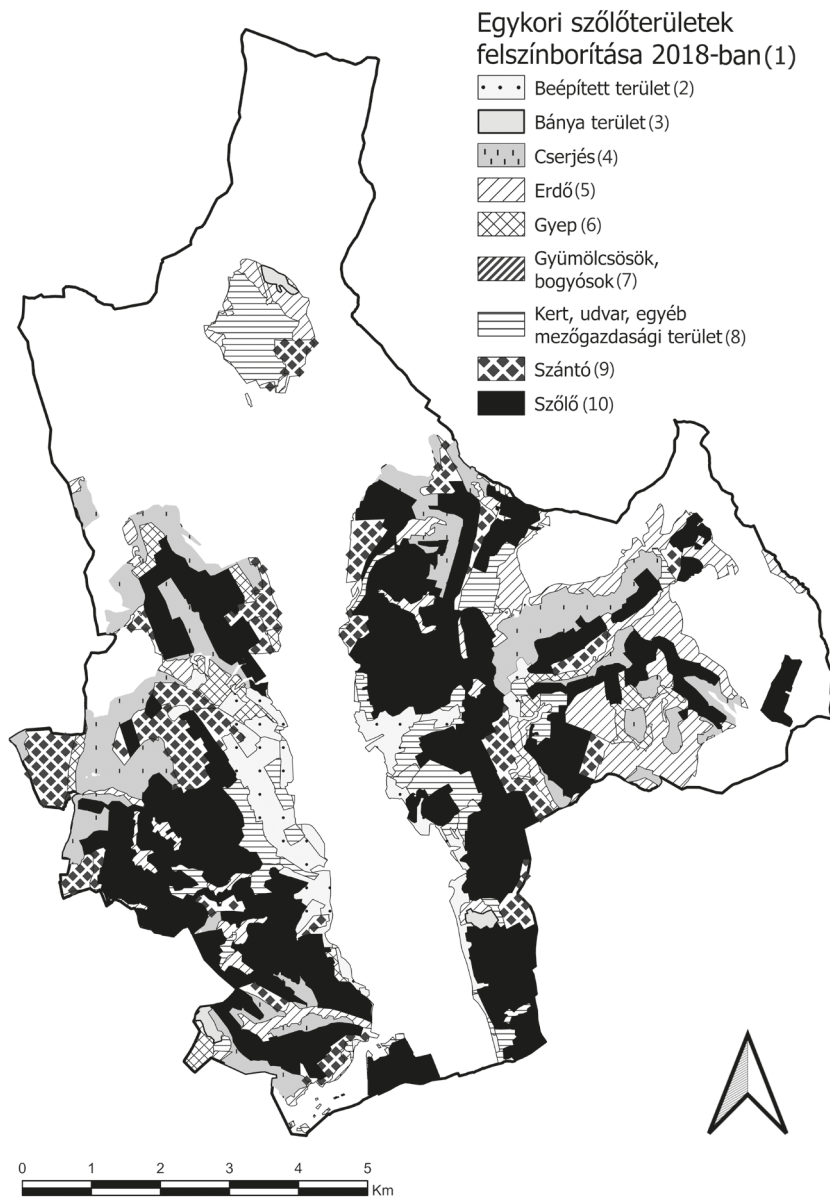
4. ábra Az egykor (1783–2018 között bármely időszakban) szőlőként hasznosított területek aktuális felszínborítása a 2018-as CORINE felszínborítási adatok alapján Pécsen (2024-es Google Earth felvételek alapján pontosítva)
 Figure 4 Recent land use- land cover classes of the earlier vineyard covered (in any period between 1783 and 2018) areas in Pécs based on the land cover classes of CORINE 2018 data (corrected according the 2024 Google Earth images) (1), Built up area (2), Mining area (3), Shrubland (4), Forest (5), Grassland (6), Garden, complex cultivation (7), Cropland (8), Vineyard (9)

Eger

Eger esetében a szőlők legnagyobb kiterjedése a Második Katonai Felmérés időszaka-kára tehető, amikor a mai városterület 38,4%-án, mintegy 3544,8 ha-on folytattak szőlőművelést. A filoxéra időszakát követő jelentős visszaesés után a művelt szőlőterületek aránya stabilizálódni látszott, melyet a kollektivizálás akasztott meg. A rendszerváltás környékére a szőlőterületek szétaprózódtak, a város északi határában elterülő nagyobb összefüggő ültetvények (Almár környékén) részben állandóan lakott zártkertté alakultak át (5. ábra). A 2018-as adatok alapján 1489,2 ha, azaz a város közigazgatási területének 16,2%-a volt szőlő. A további növekedés lehetőségét hordozza, hogy a város külterületének kétharmada, a mai szőlőültetvények által borított felszín kb. négy és félszerese szőlőkataszteri területnek számít (CDC 2014).

Összefoglalás

Mint láthatjuk a termőhelyeket, történelmi léptékben nézve a két város szőlőkataszteri területei hasonló adottságokkal bírnak, jelentős potenciális betelepítési lehetőséget hordoznak. Mindkét helyen 200–250 méter tszf-i magasságú, többségében 5–12%-os lejtők hordozzák a szőlőültetvények többségét. Azonban, amíg Egerben a szőlőtermesztés alacsonyabb térszíneken kezdődött, addig napjainkra a magasabban fekvő dülők részaránya felé tolódott el. További eltérés, hogy a rendszerváltás környékén Pécsen a beépítés

5. ábra Az egykor (1783–2018 között bármely időszakban) szőlőként hasznosított területek aktuális felszínborítása a 2018-as CORINE felszínborítási adatok alapján Egerben

Figure 5 Recent land use- land cover classes of the earlier vineyard covered (in any period between 1783 and 2018) areas in Eger based on the land cover classes of CORINE 2018 data (1), Built up area (2), Mining area (3), Shrubland (4), Forest (5), Grassland (6), Orchards (7) Garden, complex cultivation (8), Cropland (9), Vineyard (10)

miatt 350 m magasság felett eltűntek a szőlők. Egerben a veszteség főként az alacsonyabb völgyoldalakat érintette, 350 m fölött még ma is 9,2%-ot ér el a területük. Jelentősebb különbséget a lejtőkiettség hordoz. Míg napjainkban Pécssett a szőlők 89%-a a déli és

délkeleti lejtőket foglalja el, addig Egerben az égtáji eloszlás teljesen egyenletes. A pécsi szőlők területének 17%-a foglalja el a legjobb (17% fölötti) lejtőmeredekségű területeket. Egerben ez csak 13,7%, de összterületét tekintve több, mint 12-szerese a Pécssett megmaradt szőlőterületeknek. Úgy tűnik, hogy az utóbbi években a borászatok elsősorban nem a mennyiség növelését, hanem a minőség javítást tartják fontosnak, a borversenyek tanúságai szerint egyre sikeresebben.

A szőlőbirtokok összterületét nézve Eger Pécshez képest egyértelműen domináns, monokultúras területhasználattal rendelkezett a filoxéra megjelenéséig. A szocialista nehézipar megjelenése, majd a későbbi beépítések miatt azonban Pécs gyakorlatilag elvesztette szőlőültetvényeit, amelyek az 1941-es legnagyobb kiterjedésnek kevesebb mint 5%-ára estek vissza. Bár a csökkenés Egerben nem volt ekkora mértékű (41,4%-ra zsugorodott), de így is jelentős területi veszteséget szenvedett el. Legnagyobb kiterjedését az utóbbi város területén hamarabb érte el (1883), de 1984-re már túl volt a krízisen, így 2018-ra lassú minőségi javulásnak és mennyiségi növekedésnek lehetünk tanúi. Egerben tehát a szőlő- és borvidék jelleg napjainkban is a város arculatának meghatározó és egyre erősödő vonása maradt, míg Pécs esetében ez a funkció egyre inkább háttérbe szorult az elmúlt évtizedekben.

NÉMETH GERGŐ

Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola, Pécs
gergotab@gmail.com

BALOGH SZABOLCS

Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatóság, Debrecen
balogh.szabolcs@science.unideb.hu

RÓZSA PÉTER

Debreceni Egyetem, Természettudományi és Technológiai kar, Földtudományi Intézet,
Ásvány- és Földtani Tanszék, Debrecen
rozsa.peter@science.unideb.hu

SÜTŐ LÁSZLÓ

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Földrajz és Környezettudományi Intézet, Eger
suto.laszlo@uni-eszterhazy.hu

NOVÁK TIBOR

Debreceni Egyetem, Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási
Kar, Agrokémiai és Talajtani Intézet, Debrecen
novak.tibor@science.unideb.hu

IRODALOM

- ACSÁDY I. 1896: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest. 496. p.
- ANDRÁSFALVY B. 1957: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. Néprajzi Értesítő 39. pp. 49–69.
- BAKÓ F. 1996: Borpincék történeti-néprajzi kutatása a Felföldön. *Agria* (Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve) XXXI–XXXII. (1995–1996) pp. 239–272.
- BERECZ, A. 2020: The Relationship between grape and fruit production in Eger and its surroundings, in *Acta Carolus Robertus*. Az Eszterházy Károly Egyetem Gyöngyösi Károly Róbert Campusának tudományos közleményei, Eger. pp. 5–10. <https://doi.org/10.33032/acr.2020.spec.5>

- BEZERÉDY GY. – HÁRS É. – MARÁZ B. – MÁNDOKI L. – UHERKOVICH Á. (szerk.) 1977: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 20-21 (1975-76). – Baranya megyei Múzeumok Igazgatósága, Pécs. pp. 111–112.
- BODNÁR L. (2001): Az egri borvidék. Bodnár és Társa Geográfus Bt., Vámospércs, 2001. 326 p.
- BORBÉLY Z. 2010: Az Egri Püspökség szőlő- és borgazdálkodása a XVIII. század második felében. – *Agria* (Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve) XLVI. pp. 157–177.
- BORBÉLY Z. – VÁCZY K.Z. 2023: Az egri szőlészeti és borászati oktatás és kutatás rövid története. In: NAGY A. (szerk.): Nagy elődök nyomában: a 70 éves Ternyák Csaba érsek köszöntése. Líceum Kiadó, Eger. pp. 377–386.
- CDC Településfejlesztési Tervező és Tanácsadó Kft. 2014: Eger MJV Településfejlesztési koncepció és teljes felülvizsgálata. Települési adatbázis kiépítés. – Eger MJV Önkormányzata. <https://www.egrinapok.hu/wp-content/uploads/2013/12/IVS.pdf> (letöltve: 2024. 04. 15.)
- DOBOS A. – NAGY R. – BALÓ B. – GÁL L. 2015: Különböző egri szőlőterületek talajtípusának és talajparamétereinek meghatározása, valamint termőhelyi adottságainak vizsgálata. Borászati Füzetek különdiadványa, Szőlőtermesztési és Borászati Tudományos Konferencia, Budapest. pp. 120–122.
- GYÖRFFY GY. 1963: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 907. p.
- KÁRBIN Á. 2013: Az állam szerepe Eger város szőlészetiének újjáépítésében. – Heves Megyei Levéltár közleményei 20. 71–89.
- KLEB B. 1978: Eger múltja a jelenben. – Eger Városi Tanács V. B. műszaki osztálya, Budapest. 399 p.
- KOZÁRI J. 1982: Adalékok a filoxéra-pusztításának Eger város gazdaságára gyakorolt hatásához. – *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis nova series* tom XVI. pp. 129–140.
- KRISTÓF I. – A. HALÁSZ Á. – BUZÁS G. 2020: Eger története a középkorban. – In: KRISTÓF I. – BEREZ A. (szerk.): Eger ezer éve. Líceum Kiadó, Eger. pp. 9–49.
- MAJDÁN J. – PÁLFI J. 2008: Szőlők Pécssett 1918-ig. *Korunk* (Kolozsvár) 19. (9) pp. 77–82.
- MÁTÉ A. 2018: A bikavér legendája. – In: RÁCZ Á. (szerk.): Magyar bortörténelem, Rubicon különszám 1–2. (40–41.), p. 82.
- MÉSZÁROS G. 2024: Pécsi borvidék. <https://bor.hu/borregioi/pecsi-borvidek> (letöltve: 2024.04.15.)
- OLÁH M. 1536: Hungária. <http://mek.niif.hu/06000/06072/html/gmolah0003.html> (letöltve: 2024.04.15.)
- OLASZ A. 2010: Eger településfejlődési és „szőlőföldrajzi” térinformációs kapcsolatrendszer. – *Falu–Város – Régió*. 2–3. pp. 72–79.
- PETERCSÁK T. 2007: Szőlészet és borászat az egri hóstyákon. *Rubicon*. 6–7. pp. 85–86.
- PTE Szőlészeti és Borászati Kutatóintézet: Génbank. <https://szbki.pte.hu/genbank> (letöltve: 2024.04.15.)
- ROMVÁRY F. (főszerk.) 2010: Pécs lexikon I. (A–M). – Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., Pécs. 545 p.
- SZABÓ P. Z. 1958: A török Pécs. – Pécs MJ. Város Tanácsa VB. Művelődésügyi Osztály. 105 p.
- SZILÁGYI R. – CSUTORÁS F. – PAP P.I. 2021: Az Egri bikavér – Egy legendás bor története története. Jaffa Kiadó, Budapest. 198 p.
- SZITA L. 1976: A Rákóczi-szabadságharc és Baranya. – *Dunántúli Napló*. 1976. március 27. p. 6.
- TAKÁCS K. 2023: Ez egy nagy kincs, ami mindenkié – interjú a PTE Szőlészeti és Borászati Kutatóintézet főborászával. 2023.08.13. Pécs <https://vince.hu/szakma/szoleszeti-es-boraszati-kutatointezet-ipacs-szabo/> (letöltve: 2024.09.09.)
- TÓTH A. – BOZÓ Á. – ZSÓFI ZS. 2020: Magyarország borvidékei. Eszterházy Károly Egyetem, Eger https://pegazus.uni-eszterhazy.hu/tankonyv/magyarorszag_borvidekei/ (letöltve: 2024.04.15.)
- VORÓS A. 2001: Borhamisítási botrány Pécssett a 19. század végén. – Pécsi Szemle, 4(1–4), pp. 70–79.